

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Problem rady książęcej w Polsce dzielnicowej

We współczesnym obrazie monarchii wczesnopiastowskiej aż po schyłek XII w. na plan pierwszy wysuwa się postać panującego, stale otoczonego gronem dostojników świeckich i duchownych, tworzących jego dwór a zarazem radę przyboczną. Nie była ona jeszcze skryształizowaną instytucją o sprecyzowanym zakresie funkcji czy składzie osobowym. Choć piastowanie kluczowych stanowisk w aparacie centralnego zarządu predysponowało niejako do zasiadania w radzie, władca zachowywał dużą swobodę w kształtowaniu składu osobowego swych doradców. Zgodnie z obowiązującymi w średniowieczu zasadami politycznego działania panujący we wszystkich ważniejszych sprawach zasięgał rady (*consilium*), a często również zwracał się o zgodę (*consensus*) do swego najbliższego otoczenia. Przedstawiony tu obraz stosunków polskich zawdzięczamy w dużej mierze badaniom J. Bardacha, którego poglądy przyjęły się we współczesnej mediewistyce¹.

A jak wyglądała sytuacja w wieku XIII? Istnienie rady książęcej jako organu oddzielnego od *colloquium* — wiecu przyjmowało i przyjmuje wielu badaczy — m. in. S. Smolka, O. Balzer, K. Tymieniecki, F. Bujak czy A. Gieysztor — nie uzasadniając jednak bliżej zajmowanego stanowiska. Sam J. Bardach akcentując funkcje rady w państwie wczesnofeudalnym zakłada ich przejęcie i to nawet w rozszerzonym zakresie, przez wiec urzędniczy. Powstrzymał się on jednak od zajęcia stanowiska co do wzajemnej relacji między tymi dwoma ciałami, postulując dalsze, w miarę możliwości porównawcze badania tych kwestii². Rozstrzygnięcie postawionych problemów w poważnym

¹ Por. najnowsze, podsumowujące i na porównawczym materiale oparte ujęcie J. Bardacha, *Rada książęca*, w: Słownik starożytności słowiańskich t. IV, z. 2, Wrocław 1972, s. 440 i n., także A. Gieysztor, *En Pologne médiévale: Problème du régime politique et de l'organisation politique du Xe au XIIIe siècle*, „Annali della Fondazione Italiana per la Storia Amministrativa”, t. I, 1964, s. 149 i n., oraz H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. IV, Warszawa 1970, s. 115 i n.

² Por. J. Bardach, o.c., s. 442 i 444, gdzie też zestawiono odnośną litera-

stopniu utrudnia charakter zachowanego materiału źródłowego. Trzynastowieczne teksty zawierają sporo wzmianek o czynnościach władców przedsięwziętych za radą czy zgodą baronów, a także zjazdach na których książęta naradzali się ze swymi dostojnikami³. Brak w nich natomiast wyraźnych wzmianek na temat samej rady. Wyjątek stanowią tu informacje o książęcy *senatus* zawarte w Kronice Mistrza Wincentego oraz powtarzającej odnośną jej partię, Kronice Wielkopolskiej⁴.

Szukając wyjścia z istniejącej sytuacji zwróciliśmy uwagę na listy świadków dokumentów książęcych, z zamiarem odtworzenia na ich podstawie, wzorem francuskiego badacza J. F. Lemarignier⁵, najbliższego otoczenia władców, spośród którego najpewniej rekrutowali się doradcy. Podstawowe kryterium decydujące o przynależności do badanego grona upatrujemy w częstotliwości pojawiania się wśród świadków, występujących w ciągu całego panowania danego księcia, określonych kategorii urzędników⁶. Korzystając z istniejących zestawień produkcji kancelaryjnej książąt Bolesława Wstydlivego, Bolesława Pobożnego, Przemysława I oraz Przemysława II (na uboczu pozostawiamy jako zbyt mało liczne dokumenty wydane u Odonicza, Laskonogiego i Kazimierza Konradowicza kujawskiego)⁷, na ich podstawie pokusiliśmy się o sporządzenie odnośnych obliczeń. Brak miejsca zmusza do rezygnacji z przedstawienia sporządzonych tabel dokumentów i świadków, oraz przedstawienia finalnych wyników liczbowych. A i w tym zakresie ograniczamy wykaz do osób, które powtarzają się więcej niż w 10 procentach przypadków.

ture. Por. też tegoż, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, wyd. 2, Warszawa 1964, s. 249 i n.

³ Ostatnio podjął próbę przeanalizowania tych spraw na szerszym tle porównawczym S. Russocki, *Zgromadzenia przedstanowe środkowej Europy*, CPH, t. XV, z. 2, 1973, s. 1 i n.

⁴ Por. Monumenta Poloniae Historica t. II, s. 351 i 509.

⁵ J. F. Lemarignier, *Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens* (987 - 1108), Paris 1965, uwagi recenzenta w CPH, t. XVIII, z. 2, 1966, s. 286 i n., oraz tegoż, *Aux origines de l'État français. Royauté et entourage royal aux premiers temps capétiens* (987 - 1108), w: *L'Europe aux IXe - XIe siècles. Aux origines des États nationaux*, Varsovie 1968, s. 43 i n.

⁶ Próbę takiej analizy na gruncie Czech pierwszej połowy XIII w. daje S. Russocki, *Protoparlamentaryzm Czech do początku XV w.*, Warszawa 1973, s. 46 i n.

⁷ Por. K. Bobowski, *Ze studiów nad dokumentami i kancelarią Bolesława Wstydlivego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 36, Historia IX, Wrocław 1965, s. 30 i n.; M. Bielińska, *Kancelaria i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Wrocław 1967, s. 236 i n. (regesty kancelarii Przemysława I i Pobożnego) i s. 330 i n. (niedrukowane dotąd dokumenty); S. Krzyżanowski, *Dyplom i kancelaria Przemysława II. Studium z dyplomatyki polskiej XIII wieku*, w: *Pamiętnik Akademii Umiejętności*, Wydział Filolog. i Filozoficzno-histor. t. VIII, Kraków 1890 i osobna odb. s. 71, według której cytujemy; K. Maleczyński, *Studia nad dyplomatami i kancelarią Odonicza i Laskonogiego* (1202 - 1239), Lwów 1928;

Bolesław Wstydlivy (1234 - 1279); spośród 146 dokumentów tego władcy, świadkowie wystąpili w 129:

Funkcja	Wystąpienia w charakterze świadków		Funkcja	Wystąpienia w charakterze świadków	
	liczba	%		liczba	%
kasztelan krakowski	72	60	kasztelan biecki	17	13,6
palatyn krakowski	69	56	kasztelan małegojski	15	12
palatyn sandomierski	55	43	sędzia sandomierski	15	12
kanclerz	49	40	kasztelan sądecki	15	12
podkanclerzy	38	30,5	podstoli krakowski	14	11,2
kasztelan sandomierski	33	25,7	komornik księżnej	14	11,2
kasztelan wiślicki	32	25	kasztelan czechowski	12	9,6
sędzia krakowski	29	23,3	kasztelan sądecki	11	8,8
podkomorzy krakowski	28	22	kasztelan wojnicki	11	8,8
biskup krakowski	26	21	stolnik krakowski	11	8,8
częśnik krakowski	21	16			

Bolesław Pobożny (1243 - 1278); w 100 dokumentach występują:

Funkcja	Wystąpienia w charakterze świadków		Funkcja	Wystąpienia w charakterze świadków	
	liczba	%		liczba	%
kanclerz	26	26	palatyn poznański	13	13
kasztelan gnieźnieński	18	18	podkomorzy	12	12
kasztelan kaliski	18	18	kasztelan poznański	11	11
notariusz	18	18	palatyn kaliski	11	11
sędzia dworu	17	17			

Przemysław I (1241- 1258); w 77 jego dokumentach występują:

Funkcja	Wystąpienia w charakterze świadków		Funkcja	Wystąpienia w charakterze świadków	
	liczba	%		liczba	%
palatyn poznański	31	40	palatyn gnieźnieński	16	21
sędzia dworu	29	38	kasztelan gnieźnieński	14	18
kasztelan poznański	21	27	palatyn kaliski	11	14
kanclerz	16	21			

Przemysław II (1273 - 1295); w 190 dokumentach (185 zestawionych przez Krzyżanowskiego + 5 opublikowanych przez M. Bielińską) występują:

Funkcja	Wystąpienia w charakterze świadków		Funkcja	Wystąpienia w charakterze świadków	
	liczba	%		liczba	%
notariusz	87	51	kasztelan kaliski	16	9
kasztelan poznański	45	26	kasztelan Zbąszynia	16	9
kanclerz	35*	20	podkomorzy poznański	15	9
kasztelan Ujścia	26	15	archidiakon gnieźnieński	13	8
prepozyt Santoka	23	13	kasztelan Łądu	12	7
owczy kaliski	18	10	podkomorzy kaliski	12	7
łasztelan gnieźnieński	17	10	częśnik kaliski	12	7

* W tym: ogółnie wspomniany 20 razy, jako poznański 8, gnieźnieński 4 i kaliski 3 razy.

W poczynionych zestawieniach uderza wyraźna odmienność stosunków małopolskich i wielkopolskich. Przyjmując raczej niską częstotliwość występowania u boku książąt — 20% możliwych przypadków, to w przedziale tym w Małopolsce mieści się 10 dostojników należących zresztą do miejscowej elity — biskup, kasztelan, palatyn, sędzia i podkomorzy krakowscy, palatyn i kasztelan sandomierscy, kanclerz, podkanclerzy i kasztelan wiślicki. Natomiast w dzielnicach wielkopolskich przyjęte kryterium pozwala wyodrębnić zaledwie pod rządami Bolesława Pobożnego — 1 osobę (kanclerz), pod rządami Przemysława I — 5 osób (2 palatyni, sędzia, kasztelan, kanclerz) i pod rządami Przemysława II — 2 osoby, nie licząc notariusza (kasztelan poznański i jeden z kanclerzy), które można zaliczyć do stałego otoczenia książęcego. Jaką mogła być przyczyna stwierdzonych odmienności? Gdzie szukać ich genezy? Czy mamy tu do czynienia z odmiennością stylu kancelaryjnego, który w przypadku Wielkopolski wyraził się w mniejszej dbałości o wyliczanie dostojnych osób, świadków danej czynności⁸? Nie jest wykluczone, że stwierdzona dla tych ziem płynność otoczenia książęcego mogła też wynikać z nieustabilizowania wewnętrznej sytuacji politycznej (zmiany panujących w poszczególnych ziemiach, walki pomiędzy książętami), co zmuszało władców do zmieniania zaufanych doradców. Z kolei w Małopolsce wydaje się prawdopodobne, że miejscowe możnowładz-

⁸ O świadkach dokumentów Przemysława II, zresztą wysoko oceniając poziom kancelarii tego władcy, pisał m. in. S. Krzyżanowski (o.c., s. 21 i n.): „zbyt nierówną jest ich liczba, a także nie da się stwierdzić, by odpowiadali ziemi lub odbiorcy [...] Owszem, często widzimy tu bezład zupełny. Nader rzadkim też porządek w hierarchii świadków [...]”. Por. też uwagi F. Sikory, *Dokumenty i kancelaria Przemysława I oraz Bolesława Pobożnego 1239 - 1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław 1969, s. 168 i n.

two wkraczało na drogę narzucania książętom współudziału w rządach stałych doradców, wywodzących się z ich grona.

Oczywiście, były to zapewne dopiero nikłe zaczątki instytucjonalizacji rady, skoro nawet w odniesieniu do piętnastowiecznego Mazowsza, modernizującego swe instytucje pod wpływem m. in. bardziej rozwiniętych instytucji koronnych⁹, A. Wolff zauważył, że nie można stwierdzić wyodrębnienia się spośród grona urzędników osobnej rady. Pojawiające się od schyłku XIV w. terminy, takie jak *naviszscha rada*, czy *consilium spirituale et seculare* określały zbiorowo dygnitarzy, czy w ogóle urzędników, w przeciwieństwie do reszty szlachty¹⁰. O instytucjonalizacji rady na Mazowszu mówić można dopiero poczynając od 1518 r. Wtedy to Zygmunt Stary, znosząc opiekę księżnej Anny nad nieletnimi książętami Januszem i Stanisławem, oraz dając posłuch skargom miejscowej szlachty, zarządził utworzenie przy boku młodych władców stale urzędującego, sześciuosobowego gremium, wyłanianego przez szlachtę i służącego pomocą w zarządzie państwem¹¹.

Przedstawione tu, co najmniej w części negatywne wyniki poszuki-

⁹ Por. ostatnio S. Russocki, *Państwowość książęcego Mazowsza XIII - XVI wiek*, w: *Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego*, Wrocław 1973, s. 95 i n.

¹⁰ — — pan Jan xandz — — s swa naviszschą radą — — Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności t. III, s. 313 (1389 r.); książę Janusz — — *nostro consilio spirituali et seculari in unum collecto* — — cyt. za A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi*, Wrocław 1962, s. 189; na s. 186 i 195 rozwinięcie przytoczonej opinii. Ukonstytuowanie się rady w połowie XIV w. przyjmuje A. Świeżawski, *Wiec, rada książęca i sejm na Mazowszu*, „Przegl. Histor.” R. LXI, 1970, nr 3, s. 491, a poprzednio również S. Russocki, *Parlamentaryzm udziałowego Mazowsza*, „Przegl. Histor.” R. LX, 1969, nr 1, s. 46. B. Sobol, *Sejm i sejmiki ziemskie na Mazowszu książęcym*, Warszawa 1968, s. 21, instytucjonalizację rady widzi w pierwszej połowie XV w.

¹¹ Wobec tego, że książęta osiągnęli lata sprawne stwierdzał Zygmunt Stary: — — *et ut se ipsos et subditos suos propria auctoritate Illates vestre gubernent, res suas et subditorum suorum auctoritate sua administrando, electi per communitatem nobilium ex consilio sex viris idoneis, iuris et iusticie aliarumque rerum administranda rum peritis, qui lateri vestrorum Illatum semper assis tant, ut eorum mediante consilio omania recte, iuste et legitime administrari et gubernari possint* — — *Iura Masoviae Terrestria*, ed. J. Sawicki, t. II, Warszawa 1973, nr 208, s. 152. Por. o tym W. Sobociński, *Historia rządów opiekuńczych w Polsce*, CPH t. II, 1949, s. 297 i n., gdzie autor zwraca uwagę, iż zastosowany model instytucjonalny wyprzedzał doświadczenia istniejące w Koronie. Nie jest to całkiem ścisłe, gdyż myśl taka pojawiła się już w 1453 r., gdy „ponowiono uchwałą sejmową życzenie, że bez przydanych do swego boku czterech z Rady, nic mu nie wolno przedsięwziąć w sprawach ważnych, tudzież, że odtąd wszystkie rozporządzenia królewskie, niezgodne z wolą tych senatorów, będą za nieważne poczytywane”. A. Prochaska, *Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów*, Rozprawy Wydziału Histor.-Filozof. Akademii Umiejętności t. XXXVIII, 1898, s. 36, z powołaniem się na Długosza ks. XII, s. 141. Zresztą, Zygmunt narzucając Mazowszu nową postać rady mógł mieć również na uwadze późniejsze doświadczenie z 1504 r., por. A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie, początek ich i rozwój*, Warszawa 1895, s. 211, nr 225.

wań bardziej ustabilizowanego kręgu doradców książąt dzielnicowych w XIII w., na pierwszy rzut oka zdają się potwierdzać przytoczoną na wstępie supozycję J. Bardacha odnośnie przejmowania przez wiece urzędnicze epoki funkcji rady wczesnopiastowskiej. Jak się jednak wydaje, sugestia ta budzi pewne wątpliwości oparte tak na analizie tekstów, jak też danych porównawczych. Przede wszystkim, największa ilość wzmianek o odbytych *colloquia* typu wieców dzielnicowych pochodzi właśnie z Małopolski czasów Bolesława Wstydlwego (16 zjazdów)¹², gdzie stwierdziliśmy ewentualność formowania się grona stałych doradców.

Natomiast dokumenty trzech badanych kancelarii wielkopolskich przynoszą u poszczególnych książąt wzmianki o wiecach dzielnicowych: Bolesław Pobożny — 1; Przemysław I — 3, oraz Przemysław II — 1 zjazd¹³. Poza tym, trudno sobie wyobrazić wprost sprawowanie bieżącego zarządu dzielnicą bez uciekania się do pomocy zaufanych doradców, tym bardziej, że wiece, nawet często i regularnie odprawiane, zbierały się nie częściej niż trzy razy w roku¹⁴. Jak to też słusznie podniósł w polemice z autorem A. Świeżawski, występując na przykładzie późnośredniowiecznych stosunków mazowieckich przeciwko stosowaniu terminu „wiec urzędniczy”, książę i jego dostojnicy — doradcy stanowili jedynie trzon spotkania, w którym uczestniczył z reguły znacznie szerszy krąg osób¹⁵.

Również materiał porównawczy, pochodzący z krajów dysponujących dla XII - XIII w. szerszym niż Polska zasobem źródeł, wskazuje na stałą obecność dwóch kręgów osób wyrażających swe opinie czy aprobatę wobec decyzji monarszych — mniej lub bardziej stałego, węższego grona doradców, oraz od czasu do czasu zwoływanych szerszych zgromadzeń¹⁶. Różnie i w niejednakowym tempie przebiegał w poszczególnych państwach proces przeobrażania się grona doradców w stałą radę. Różny był też początkowy skład omawianego grona, oscylujący między modelem organu złożonego głównie z najwyższych dostojników państwowych,

¹² Por. zjazdy z lat: 1242 (Kod dypl. Polski t. II, 1, nr 31), 1242 (o.c., t. III, 24a), 1242 (o.c.), 1246 (Kod. dypl. Małop. I, 28), 1246 (o.c., nr 29), 1249 (Kod. dypl. Katedry Krak. I, 30), 1250 (o.c., 31), 1254 (o.c., 41), 1252 (o.c., 42), 1256 (KdMał. II, 449), 1257 (Kod. dypl. m. Krakowa I, 1), 1257 (Kuraś, *Zbiór dokumentów małop.* I, nr 1), 1258 (KdKK I, 58 i 59), 1257 (Kod. dypl. Klasztoru w Mogile nr 31), 1268 (o.c.), 1279 (KdKK I, 81).

¹³ Por. dla pierwszego z wym. książąt — 1278 r. (Kod. dypl. Wlkp. I, nr 473), dla drugiego — 1249 (o.c., 278), 1252 (o.c., 303) i 1252 (o.c., 224) i dla trzeciego — 1286 (o.c., nr 553).

¹⁴ Por. S. Russocki, *Zgromadzenia przedstanowe*, s. 9 i n.

¹⁵ A. Świeżawski, o. c., s. 492 i n.

¹⁶ Całościowo w skali zachodniej Europy przedstawił problematykę C. Torrea naz, *Los consejos del Rey durante la Edad Media: su formación, autoridad y principales acuerdos en Europa y singularmente en Castilla*, t. I - II, Madrid 1884 - 1892. Por. też krótkie uwagi H. Mitteleisa, *Der Staat des hohen Mittelalters*, wyd. 6, Weimar 1959, passim.

jak to miało na przykład miejsce w Anglii XI - XIII w. czy Austrii i Węgrzech XIII w.¹⁷, a grupą osób awansowanych przez monarchów i służącą im pomocą nie tylko w zarządzie, ale także w walce z feudalną opozycją (casus Niemiec XI - XIII, czy Francji XII w.)¹⁸. Niekiedy tylko, wyprzedzając sytuację typową dla uformowanych struktur stanowych, potrafili feudalowie, jak to miało miejsce w Anglii i na Węgrzech XIII w. oraz w Czechach w następnym stuleciu, zdobyć wpływ, nota bene przeważnie przejściowy we wcześniejszym okresie, na obsadę stanowisk w radzie¹⁹.

W skali ogólnopolskiej, poza Mazowszem, proces wylaniania się z bardziej płynnego grona doradców stałej rady rozpoczął się, jak należy przypuszczać, dopiero pod rządami Kazimierza Wielkiego, który zresztą, podobnie jak i jego bezpośredni następcy, zachował wpływ na obsadę tego organu *in statu nascendi*²⁰.

Konkludując wypadnie stwierdzić, że w tak istotnej dla zrozumienia mechanizmu władzy w Polsce dzielnicowej sprawie rady książęcej, pozostajemy nadal przy hipotezach i domysłach. Być może dalszy postęp studiów nad poszczególnymi kancelariami książęcymi, a przede wszystkim środowiskiem dworskim, rzuci więcej światła na kwestię absorbującą zarówno mistrza, jak i ucznia²¹.

¹⁷ Por. np. B. Lyon, *A Constitutional and Legal History of Medieval England*, New York 1960, s. 149 i n., 250 i n.; E. Helbling, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, Wien 1956, s. 120; C. Eszlary, *Histoire des institutions publiques hongroises*, t. I, Paris 1959, s. 111 i n., 193 i n.

¹⁸ Por. o tym ostatnio R. Folz, *Le régime monarchique en Allemagne*, „Recueils de la Société Jean Bodin XXI — La Monocratie”, Bruxelles 1969, s. 304 i n.; J. F. Lemarignier, *La France médiévale. Institutions et société*, Paris 1970, s. 326 i n.

¹⁹ Por. B. Lyon, o.c., s. 250 i n.; C. Eszlary o.c., s. 193 i n.; S. Russocki, *Protoparlamentaryzm* — s. 95 i n.

²⁰ Por. ostatnio uwagi A. Gąsiorowskiego, *Monarchia nierównoprawnych stanów*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, Warszawa 1972, s. 299 i n. Takie stanowisko zajmuje również Z. Kaczmarczyk, ostatnio w: *Polska czasów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1964, s. 80.

²¹ Oto równo przed ćwierćwieczem Profesor Juliusz Bardach skierował zainteresowania autora na problematykę dziejów parlamentaryzmu, proponując mu napisanie pracy magisterskiej o wiecach i radzie książęcej Małopolski XIII w. Jeśli po latach studia piszącego te słowa są publikowane i cytowane, wielka w tym zasługa Jubilata, mistrza i przyjaciela, któremu tą drogą autor pragnie złożyć wyrazy hołdu i najserdeczniejszych podziękowań.

